

سیر تأثیرگذاری نمادها، نشانه‌ها در تبیین معنای معماری در خانه‌های تاریخی دوره قاجار (نمونه موردی شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه)

چکیده

نمادها عبارت‌اند از هر چیزی که به‌عنوان معرف یا نماینده گونه‌های از خود که وجود داشته است. انتخاب یک عنصر یا گونه از میان همه گونه‌های موجود و برجسته نمودن آن شیوه‌های گوناگون آن پدیده یا عنصر بوده که آن را تبدیل به نماد یا نشانه کرده است. نشانه هر چیزی است که بتواند با ظهور خود امری دیگری را در پس خود نمایان سازد چگونگی نمودار ساختن این امر به حوزه شناخت‌شناسی و معناشناسی در این حوزه برمی‌گردد. پژوهش حاضر به روش تفسیری - تاریخی به بررسی ساختار نمادها و نشانه‌ها را که دارای ساختارهای متفاوتی در حوزه معماری و روابط علتی هرکدام را در بناهای تاریخی دوره قاجار مورد ارزیابی قرار داده است. برای کاوش روابط علت و معلولی در خانه‌های تاریخی شهر اردبیل، تبریز و ارومیه که متنوع‌ترین خانه‌های تاریخی دوره قاجار را از لحاظ ساختارهای ظاهری و اجرایی دارند انتخاب گردیده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که خصوصیات و ویژگی‌های علی، شباهت‌ها و تفاوت‌ها هر یک از نمونه‌های موردی به‌صورت خاص و منحصربه‌فرد با تکیه بر ارزش‌های آن‌ها از لحاظ مقیاس‌های ترتیبی و مقیاس‌های نسبی قابل متکی است که بار معنای معماری هر یک از آن‌ها به‌صورت جداگانه ارائه گشته و خصوصیات و ارتباطات آن‌ها با یکدیگر نیز بررسی شده است.

اهداف پژوهش:

۱. شناسایی معنا و مفهوم نمادها و نشانه‌ها در معماری دوره قاجار در خانه‌های تاریخی در شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه.
۲. شناسایی عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری نمادها و نشانه‌ها در معماری خانه‌های تاریخی دوره قاجار.

سوالات پژوهش:

۱. رابطه علت معلول میان نمادها و نشانه‌ها موجود در خانه‌های تاریخی دوره قاجار در شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه و ارتباط هر یک از آن‌ها در شهرهای مورد مطالعه چیست؟
۲. معنای معماری هرکدام از نمادها و نشانه‌ها خانه‌های تاریخی دوره قاجار در شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه چیست؟

کلیدواژه‌ها: نماد، معناشناسی، دوره قاجار، خانه‌های تاریخی.

مقدمه

نماد، رمز یا سمبل کلمه‌ای است که معانی مختلفی دارد. نمادها یا رموز، زندگی بشر را آکنده‌اند، به گونه‌ای که هیچ بخشی از زندگی انسان خالی از رمز نیست. نماد و سمبل از دیرباز هنر جهان کاربردی گسترده داشته است. به وسیله نماد، ظاهر کلمه، معنای پنهان و سمبلیکی می‌یابد که می‌تواند باعث تنوع در بیان اندیشه‌ها و آرا گردد. از پر اهمیت‌ترین مسائل در زمینه نگهداشتن ارزش‌های بومی یک منطقه، ناحیه و یا شهر یافتن نشانه‌هایی است که از گذشته باقی مانده‌اند. نظر به معماری بومی در پهنه جهان، گویای پیوندی عمیق بین خانه و محیط می‌باشد. نشانه محرک یا جوهر محسوسی است که تصویر ذهنی آن، در ذهن ما با تصویر ذهنی محرکی دیگر تداعی می‌شود، کارکرد محرک نخست برانگیختن و کارکرد محرک دوم با هدف برقراری ارتباط است. در بررسی یک نشانه، اولین گام که معمولاً نادیده انگاشته می‌شود. بررسی این مسئله است که آیا واقعاً موضوع ما یک نشانه است یا خیر. نماد-گرایی یکی از اصول قدیمی فکر بشر است که از آغازین دوره‌های حیات وی در آثار هنری نمودی خاص داشته و براساس دیدگاه‌های اسلامی، نماد یا رمز، جنبه‌های ظاهری و دنیوی ماهیتی معنوی محسوب می‌شود. معماری هنر خلق مکان، طراحی و شکل بخشیدن به فضا براساس نیازهای آدمی و نوع نگرش وی به زندگی دینی و دنیوی است. معماری گذشته ایران از آغاز تا دوره قاجار سیر تداوم، تغییر و تحول را پشت سر گذاشته است، اما از این دوره به بعد به سبب آشنایی با فرهنگ مغرب زمین، متقابل معماری سنتی که با معماری غرب شکل گرفت این امر موجب شد تا در عهد ناصرالدین‌شاه تحول اساسی در معماری صورت بگیرد و گونه‌ای از معماری در این دوره نفوذ یابد که تا آن زمان سابقه نداشت. چنانچه اکثر بناهای ادوار قبل به دستور وی خراب و مطابق با سلیقه او اصلاح شد و سراهای سلطانی هر چه باشکوه‌تر بنا گردید.

در خصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است. با این حال آثاری به بررسی معماری نمادین خانه‌های قدیمی پرداخته‌اند. ملکی‌نژاد (۱۳۹۳) در پژوهشی تحت عنوان «تزیینات معماری تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی» به بررسی سیر تحول تاریخی نقوش تزیینی، نمادها و نشانه‌ها از باب محتوا و سیر تحول آن‌ها و شیوه‌های اجرای آن پرداخته است اما کمتر به عوامل معنای تأثیرگذار بر آثار نظیر بستر تاریخی، فرهنگی و اجتماعی اشاره نموده است. نوشین سخاوت دوست (۱۳۹۷) نیز در پژوهشی تحت عنوان «تأملی بر نشانه‌شناسی فضاهای ورودی خانه‌های دوره قاجار شهر قزوین» به تبیین نشانه‌شناسی از دیدگاه علم نشانه‌شناسی و با کاربری نظریات فردینان دوسوسور، چالز سندرس پیرس و امیرا توکو می‌پردازد. نتایج پژوهش نشان‌دهنده این نکته است که تأثیرگذارترین عامل در بررسی نشانه‌ها به مؤلفه‌های ذهنی و مفهومی بستگی دارد که در قالب ساختارهای فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و رفتاری با در نظر داشتن ویژگی‌های کالبدی به ایجاد فرمی معنادار منجر می‌شود. حسین زمرشیدی (۱۳۹۰)، نیز در پژوهشی تحت عنوان «آموزه‌های معماری ایرانی ساختمان‌سازی مسکونی از دوره قاجار تا امروز»، به بررسی طرح ساختمان‌های بیرونی و اندرونی و آموزه‌های ناماسازی آن‌ها در دوره قاجار و معماری دوره معاصر از پهلوی به این سو پرداخته شده است.

مرتضی فرح‌بخش (۱۳۹۶) در پژوهشی تحت عنوان «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول» به بررسی قابلیت گونه‌شناسی و دسته‌بندی در خصوص خانه‌های تاریخی شهر مشهد می‌پردازد. نتایج پژوهش بیانگر آن است که امکان تفکیک و دسته‌بندی خانه‌های تاریخی شهر بر اساس ویژگی شکل

و فرم عناصر، مانند سردر، هشتی، دالان، حیاط، ایوان و همچنین بافت، تزئینات، نماها و فضاهای داخلی قابل دسته‌بندی هستند که متأثر از شرایط زمانی و تغییرات ناشی از دگرگونی الگوی معماری ایران تحت تأثیر معماری غرب و تحول در ساختارهای اجتماعی فرهنگی جامعه ایرانی در این دوران می‌توان برشمرد. براساس مطالب عنوان شده پژوهش حاضر به روش توصیفی و تاریخی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی به دنبال بررسی نقش نمادها و نشانه‌ها در معنی بخشیدن به فضاهای معماری در شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه بوده و در پی یافتن معنای نمادها، نشانه‌ها و روابط علت و معلولی و ارزش‌گذاری هر یک از آن‌ها می‌باشد.

نتیجه‌گیری

نماد کلمه‌ای است که معانی مختلفی دارد. نمادها یا رموز (در معنای حقیقی آن) زندگی بشر را آکنده‌اند، به‌گونه‌ای که هیچ بخشی از زندگی انسان خالی از رمز نیست در دیدگاه عرفی آکادمیک مورد اشاره، نمادها چیزهایی هستند که در زندگی روزمره به کار می‌روند و معمولاً به معنای نشانه یا کنش‌هایی هستند که قرار است بر اساس مجموع هنجارها یا قراردادهای مشترکی، معنایی را به فردی دیگر انتقال دهد. پس از آن جا که نماد جایگزین چیز دیگری است حامل و ناقل معناست، هرچند که میان نماد و آن چیز پیوندی ضروری وجود نداشته باشد، بنابراین، نماد در رویکرد حکمی نخست، حقیقتی وجودی و غیر قراردادی و در رویکرد دوم، تابع قراردادهای بشری است. در حالی که خواص شکلی در زمان و شرایط فرهنگی متفاوت ثابت‌اند، ارزش‌ها چنین نیست به عبارتی یکدیگر اصطلاح «ساختار شکل» مفروضات شکلی مسلم را با تعابیر و دگرگونی‌های نهفته آن‌ها که با تفکیک‌گریزه، تخیل، برداشت‌های ذهنی – انسانی که به‌نوبه خود اغلب تحت تسلط مدت‌زمان، مکان و محیط قرار و درک شده‌اند توأم می‌سازد باوجود این هیچ‌گونه تعبیر و تفسیر یا تحلیل ارزشی خانه، بدون ارتباط شکلی صورت خانه‌ها و تأثیر متقابل آن بر خلق معناهای صریح و ضمنی امکان‌پذیر نیست. درواقع روابط علتی و معلولی نشانه‌ها و نمادها را می‌توان بر اساس ارزش‌گذاری آن‌ها در ساختار بناهای تاریخی در یک دوره خاص همانند دوره قاجار ارزیابی نمود و بار معنای آن‌ها به‌طور صریح مشخص کرد. نتایج نشان می‌دهد که دو موجودیت اصلی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند تا بتواند زیر عنوان تحلیل نشانه‌شناسی ساختار شکلی معماری (خانه‌های تاریخی دوره قاجار) قرار داده شود این دو موجودیت عبارت‌اند از: معماری که وجود ماده آن خود را از طریق شکل بیان می‌کند. دیگر تفسیرگر معماری با اتکا بر ابزارها و پارامترهای نشانه‌شناختی (لایه‌های رمز یابی) و برداشت‌های انتزاعی. آنچه در حقیقت در این امر روی می‌دهد می‌توان این‌گونه عنوان نمود موجودیتی ماده‌ای، از طریق شکل که با فضای ادراکی بیننده می‌تواند ارتباط برقرار کند که وابسته به لحظه زمانی است. مخاطب (تفسیرگر) از طریق رمزگان و معانی حاصل از شکل موجود در طرح و با توجه به عمق و سطح دریافت و برداشت‌های ذهنی خود به مفهوم‌سازی می‌پردازد.

منابع:

- احسانی، سمانه؛ قاراخانی، علیرضا. (۱۳۹۵). «ویژگی و تفاوت خانه‌های دوره قاجار»، دومین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری، سفیران راه مهران.
- الهی‌زاده، محمدحسین؛ سیروسی، راضیه. (۱۳۹۳). «الگوسازی مسکن بر پایه سبک زندگی اسلامی»، فصلنامه سبک زندگی دینی، شماره ۱.
- الگار، حامد و همکاران. (۱۳۷۲). «نیروی مذهبی در قرون هیجدهم و نوزدهم»، مجموعه مقالات سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج، ترجمه عباس مخبر، تهران: انتشارات طرح نو.
- امین‌زاده، بهناز. (۱۳۹۴). ارزش‌ها در طراحی منظر شهری، تهران: دانشگاه تهران.
- احمدی، بابک. (۱۳۹۷). از نشانه تصویری تا متن: به‌سوی نشانه‌شناسی ارتباط دیداری، تهران: نشر مرکز.
- بازایی، محمد و همکاران. (۱۳۹۹). «خوانش نحوی تداوم و تغییر در پیکره بندی فضایی خانه‌های بومی شهر شیراز از عهد زندیه تاکنون با استفاده از داده‌های کمی نرم‌افزار «Ucl Depth Map»، مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۶، شماره ۳۷.
- رضایی، امیر مسعود. (۱۳۹۱). ایران در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار، تهران: انتشارات پیمان.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۰). «آموزه‌های معماری ایرانی و ساختمان‌سازی مسکونی از دوره قاجار تا امروز»، نشریه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۳.
- سخت‌دوست، نوشین و همکاران. (۱۳۹۷). «تأملی بر نشانه‌شناسی فضاهای ورودی خانه‌های دوره قاجار شهر قزوین از دیدگاه فردینان دوسوسور، چالز سنندرس پیرس و امبرتو اکو»، نشریه هویت شهر، شماره ۳۴.
- شفیعی، میثم؛ اسلامی، غلامرضا. (۱۳۹۶). «تبیین تأثیر شناخت‌شناسی در عرصه‌های هنر و معماری»، نشریه هویت شهر، شماره ۳۲.
- شجاعی، صادق. (۱۳۸۶). «نگاهی به شناخت از منظر فلسفه، روان‌شناسی و اسلام»، نشریه معرفت، شماره ۱۱۹.
- طاهری، صدرالدین. (۱۳۹۶). نشانه‌شناسی کهن‌الگوها در هنر ایران باستان و سرزمین‌های همجوار، تهران: شورآفرین.
- کاپن، دیوید اسمیت. (۱۳۸۳). مبانی نظری معماری، جلد دوم، ترجمه علی یاران، تهران: نشر دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- گیرو، پیر. (۱۳۸۳). نشانه‌شناسی، محمد نبوی، تهران: نشر آگاه.

علیزاده، ستاره؛ سهیلی، جمال‌الدین. (۱۳۹۶). نشانه‌شناسی نقوش کهن معماری گیلان در مطابقت با نقش‌مایه‌های برخی هنرهای دست‌بافت منطقه، با تأکید بر دیگه پیرس، مطالعات هنر اسلامی، سال ۱۳، شماره ۲۶.

فرحبخش، علی و همکاران. (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول»، مطالعات معماری ایران، شماره ۱۲.

فریده، آفرین. (۱۳۸۹). «تحلیل واقع‌گرایی در نگارگری ایرانی از دوره تیموری تا قاجار»، دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۲.

لاری پور، نگین؛ دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۸). «تحلیل نشانه‌شناسی صورت و معنا در مسجد وکیل شیراز»، نشریه علمی - هنر اسلامی، سال ۱۵، شماره ۳۳.

مکی نژاد، مهدی. (۱۳۹۳). «مرکزگرایی، تقارن و تکرار در هنرهای سنتی ایران»، فصلنامه کیمیای هنر، شماره ۱۰.

میر غلامی، مرتضی و همکاران. (۱۳۹۹). «تحلیلی بر روش‌های فهم هنر و معماری اسلامی»، نشریه فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، شماره ۱.

نیکونی، مژگان. (۱۳۹۸). «تطبیق مفهومی نماد ماهی در اساطیر، قرآن و مثنوی معنوی و کاربرد آن در آثار هنری»، شماره ۳۶.

نازنین، کریمی؛ دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۹). تحلیل عناصر معماری مسجد امام اصفهان بر پایه نظریه نشانه‌شناسی امبراتو کو، نشریه هنر اسلامی، دوره ۱۷، شماره ۳۹.

Pakzad, J, Ästhetik der Architektur: Grundlagen der Architektur-Wahrnehmung. (۲۰۱۰). Grutter, J
Tehran: Center for Rehabilitation of the Blind Country Rudaki.

www.touristgah.com

www.kojaro.com

www.hom.ir